

L'ADVOCACIÓ DE LES ÀNIMES DEL PURGATORI A L'EUROPA POSTTRIDENTINA: APUNTS PER A UNA HISTÒRIA A L'ARXIDIÒCESI DE TARRAGONA

Eugeni Perea Simón

La preocupació per la vida ultramundana és un fet permanent a les societats i cultures de qualsevol època i tradició, però no és fins el compromís dels anomenats «investigadors de les mentalitats» –amb Ariès, Ginzburg, Vovelle, Le Goff o Zarri com a punts de referència– que aquests temes adquireixen una valoració històrica i una projecció antropològica que va més enllà del seu nus teològic originari. Entre els mons o regions transcendents a on l'ànima és gravitada després de la mort del cos –cel, purgatori o infern–, el segon lloc és el que ha generat més opinió i estudi, precisament per la condició de transitorietat de la qual poden gaudir els seus estadants: és, doncs, l'únic estat *post mortem* que pot modificar-se favorablement, mitjançant els sufragis de l'oració i de l'almoina, tal i com suscitaren i projectaren la patristica i les doctrines conciliars, molt especialment a partir de la promulgació dels canons tridentins, que actuen com a resposta a la duríssima crítica luterana que s'hi enfrontava radicalment.

Aquest article pretén embastar, amb el major nombre de dades i estadístiques possibles, l'advocació de les ànimes del purgatori en l'àmbit de l'arxidiòcesi de Tarragona i en el context postconciliar de l'Europa Moderna i, a partir d'aquesta informació, extreure'n les consegüents valoracions històriques i antropològiques. No es tracta d'una devoció religiosa simple, com moltes altres celebracions del calendari litúrgic catòlic, sinó d'un fet de complexitat extrema i que ateny –no sempre formalment– els passos més transcendents dels fidels, fins el punt de modular-ne la sensibilitat i d'influir en el seu patrimoni. L'advocació es construeix, per la seva pròpia naturalesa, mitjançant la denominada pedagogia de la por, que hom edifica a través de peces tant diverses com són les pràctiques religioses, la litúrgia, les oracions, els sermonaris, la iconografia, les deixes testamentàries, el folklore, la gastronomia, etc.

El període nuclear d'aquest estudi –ara només embastat, ateses les limitacions d'espai– és el segle XVIII, quan l'advocació adquireix el seu punt més acimat, però amb derivacions cronològiques que sobrepassen aquest temps, de manera que puguem entendre, a l'època contemporània, alguns dels comportaments relictos que d'aquesta advocació n'han pervingut a l'onomàstica, al costumari, etc.

Un dels primers pols d'atracció popular vers una advocació organitzada és la confraria. La confraria –com en d'altra mesura ho és també el gremi– fusiona els valors religiosos amb les seguretats socials de l'Època Moderna, de manera que l'Església pugui encarrilar fàcilment el seu missatge i els fidels s'hi adhereixin amb avantatges no solament espirituals, sinó també terrenals. La confraria de les ànimes del purgatori apareix documentada a la majoria de parròquies de l'arquebisbat –sobre el 70%, en el segle XVIII–, amb ordinacions que regulaven les seves activitats i funcions. Sovint són erigides a instàncies del bisbe, a partir de la preceptiva visita pastoral, i no és rar que per aquest impuls s'aprofitin les estructures d'una associació ja operant, com trobem en l'exemple de la fundada confraria del Santíssim Sagrament –antiga Minerva–, de Riudoms, que s'uneix a la de les ànimes de nova creació. Aquestes ordinacions, juntament amb les de Vilaplana, de gairebé mig segle després i molt més desenvolupades en la seva articulació, ens serveixen com a punt de partença per a conèixer les funcions i finalitats d'una d'aquestes confraries patró tant nombroses a l'arxidiòcesi i arreu de Catalunya. Els seus continguts podem resumir-los en quatre grans blocs: a) organització, b) obligacions dels confreres, c) servei litúrgic i eclesiàstic i d) beneficis.

Hom encapçala el contingut de les ordinacions de Riudoms amb una evocació del text del segon llibre dels Macabeus –en la referència al sacrifici pels difunts (2Ma, 12,38)– i també a l'evangeli de Mateu, per a seguir amb la recomanació de la necessitat de perpetuar la memòria de les ànimes dels difunts mitjançant els sufragis i la caritat. Es tracta d'unes argumentacions històriques que permeabilitzin els fidels al següent pas que serà la pedagogia religiosa i l'adscripció al grup socioreligiós.

Pel que fa a l'enquadrament dels fidels, aquests sempre són allistats en els llibres d'inscripció de la confraria, per tal de tenir-ne control i mesurar la seva força social i econòmica; en determinats dies de l'any, com ara la festivitat del Corpus, aquests llibres de matrícula havien d'exposar-se en lloc públic per tal de facilitar l'enquadrament dels aspirants en una jornada d'assistència massiva als oficis religiosos. L'edat d'ingrés més habitual era entre els 14 i els 16 anys. A Riudoms la pertinença podia ser de dues categories, els forçats i els d'obligació. Els de la primera categoria, els forçats, eren aquells membres que, per raons de professió venien obligats a pertànyer-hi, participant de les dues vessants benèfiques que atorgava la confraria: la regulació i protecció de l'activitat laboral corresponent i la de caràcter religiós; en la segona categoria, la de soci d'obligació –també dit de gràcia–, agrupava aquelles persones que només s'inscrivien per raons d'espiritualitat o de caritat. La matrícula era d'un ral de plata per als de Riudoms i d'un sou d'ardit per als de Vilaplana. En aquesta darrera població, i sempre que els membres casats o viudos d'una casa ja en fossin confreres, hom tenia l'avantatge de poder inscriure la resta de família de franc. El capítol d'aquestes confraries era format, jeràrquicament, per procuradors, priors, clavaris, col·lectors, banderers, convocadors i majorals, assistits tots pel rector parroquial, aleshores anomenat consiliari. També formaven part de la junta un nombre determinat de 50 confreres de la categoria dels forçats, els quals podrien ser convocats per a resoldre qüestions especials que afectessin la confraria. Aquest nombre fix de 50 confreres creiem que es troba en relació amb el mateix nombre de justos citats en el llibre del Gènesi (18,24), quan Abraham intercedeix al Senyor per Sodoma. La simbologia és força freqüent, gairebé constant: a qualsevol manifestació religiosa i com a reforçament moral i teològic de l'activitat. Els càrrecs eren anuals i l'absència injustificada podia penar-se amb sancions en espècie, preferentment cera –mitja lliura de cera blanca, obrada, com també se sancionava la no assistència als torns de vetlla d'un malalt, oficis litúrgics o enterrament d'un confrere, semblantment a les pràctiques coetànies dels regnes hispans o europeus–. Per a l'elecció dels membres rectors, les ordinacions vilaplanenques establien el sistema del rodolí, però d'aquesta bossa s'excloïa el nom del sagristà sortint –durant un temps mínim de dotze anys–, per tal d'alliberar-lo de feines i facilitar la rotació de compromís dels altres confreres. El grup de col·lectors de Riudoms, molt més burocratitzat que no pas el vilaplanenc, era format per

quatre confreres, dos de casats i dos de fadrins, segurament que per a corresponsabilitzar els membres d'ambdues confraries fosses –la del Santíssims era integrada per fadrins, com a la majoria de parròquies diocesanes–. A Vilaplana, en canvi, qui feia de col·lector o animer principal era el sagristà de la confraria, el qual, en determinades festes, captava entre els qui eren exempts de quota anual. El banderer presidia les processons funeràries amb una bandera negra on s'hi representava una ànima del purgatori, figurada en tela vermella, sobreposada, i regularment aureolada amb una inscripció al·legòrica. El costum de fer presidir les exèquies amb un d'aquests penons ha pervingut viu a molts pobles de l'arquebisbat fins els anys setanta del segle XX i, en temps successius, deixant la bandera de les ànimes exposada en un lloc visible del presbiteri –a la part de l'epístola– mentre se celebraven les exèquies del confrare, com a signe de pertinença, protecció o aval. Una altra figura organitzativa era el convocador, el qual tenia la missió d'avisar els confreres per tal de celebrar capítols. El diumenge següent al de l'elecció dels membres rectors, els confreres sortints havien de presentar balanç administratiu de la seva gestió als nous càrrecs. Algunes parròquies ho feien el primer diumenge de l'any. Tots els càrrecs i funcions de la confraria apareixen regulats mitjançant ordinacions, degudament aprovades per la jerarquia eclesiàstica, la qual cuidaria també de la vigilància en l'aplicació de l'articulat general.

En el lloc de les responsabilitats o compromisos dels confreres, hom subratlla l'obligació d'assistència a tots aquells actes de caràcter general que se celebrassin, tant si era en les funcions ordinàries o extraordinàries de l'Església, com si es tractava de particulars, com és el cas de vetlla d'un malalt, l'extremunció o la mort d'un confrare. En circumstàncies en què ho aconsellés la prescripció del metge –que intuís un desenllaç proper–, dos confreres vetllarien el malalt, en torns distints cada nit. En el cas d'extremunció calia que s'acompanyés el viàtic, en processó de l'església al domicili particular, i en cas de defunció el trasllat del difunt de casa a l'església i després al fossar. En determinades festes religioses –i a raó de la fusió de determinades confraries–, com ha estat el cas esmentat de Riudoms, hom s'obligava a l'assistència als oficis eucarístics, en els torns que per aquesta funció es determinessin per a vetllar el Santíssims. Entre els compromisos individuals dels confreres hi havia el de recordar els fidels difunts, fent la visita a cinc altars de l'església, pregant davant d'ells, com si es tractés d'una mena de via crucis i oferint sufragis i oracions –es parla de parts de rosaris, bàsicament, la devoció impulsada per la Reforma catòlica–. La precisió que es fa del nombre de cinc altars tampoc no és arbitrària, sinó que està en relació simbòlica amb les llagues del Crucificat. Pel que fa al compromís col·lectiu de la confraria, hi havia l'alega per la vila, per tal de subvencionar els actes religiosos del novenari d'ànimes; en cas que allò recaptat no fos suficient, que no s'arribés al que era previst, aleshores el costum a Riudoms era de fer un tall o derrama per a compensar el dèficit, un comportament semblant al d'altres parròquies diocesanes. No s'especifica, però sembla que aquest tall o derrama havia de fer-se entre els propis confreres. Finalment, i com a responsabilitat de la confraria, trobem l'obligació d'aparar convenientment la capella de les ànimes, especialment per a les funcions d'ànimes o festa pròpia, així com l'aportar els ciris d'il·luminació. Segons quin fos el poder econòmic de cada confraria, hom augmentava la capacitat d'il·luminació, bé fos a les processons, en els altars o al redós del túmul mortuori, i sovint trobem competències entre parròquies o grups per aquestes qüestions: a través del nombre d'atxes, cirials, brandons, etc., hom donava llum a les ànimes –aclaria el seu camí vers el més enllà–, alhora que significava un prestigi social i mostra visible de poder per als vius, que s'ho podien costejar. Totes aquestes pràctiques segueixen unes guies generals arreu d'Europa, com no podia ser d'una altra manera tenint en compte que era l'Església reformada qui les empenyia des del concili de Trento i dels sínodes diocesans.

En el bloc d'obligacions dels eclesiàstics i del servei litúrgic prestat, aquestes assenyalen les celebracions funeràries, novenari d'ànimes, aniversaris, predicació, cants, absoltes, tocs de campanes, etc., d'acord a uns barems econòmics no sempre determinats, precisament, per a propiciar que fos més generosa la voluntarietat dels fidels: per això es parla, per exemple,

de «caritat competent». D'acord amb l'anàlisi de les consuetes diocesanes aquests serveis eren els més beneficiaris, econòmicament, de tot el cicle litúrgic i els resultats són comparables, per exemple, amb els estudis fets per Vovelle a la Provença.

Pel que fa als beneficis a obtenir per la pertinença a la confraria i pràctica de la seva devoció, aquests sempre eren espirituals. Hom parla d'indulgències a perpetuïtat, o d'aconseguir molts beneficis per pocs diners. Tractant-se com era d'una confraria de les ànimes, hom solia parlar només de beneficis ultramundans i, a tot estirar –com a les ordinacions de Vilaplana–, de la solidaritat que podria suposar l'assistència al malalt o l'acompanyament del difunt durant les exèquies. Tots aquells compromisos i solidaritats més estrictament econòmics o laborals, com es podien produir en el cas de perllongació d'una malaltia o incapacitat laboral, per exemple, ja venien regulats per altres tipus de confraries o gremis. Tot i que òbviament no s'especifica en el text de les ordinacions, a la majoria de les que hem vist l'articulat s'hi insta al compromís de relació assistencial i a evitar la soledat dels confreres en moments personals difícils. Aquests llaços d'afecte o compromís han esdevingut d'una tal força que a molts pobles petits de l'arxidiòcesi encara avui perduren, sobretot a través de l'assistència mínima d'una persona per casa a un funeral, malgrat que no pugui haver vincles de parentiu o amistat directa.

Algunes de les figures i càrrecs de la confraria són d'una especial rellevància, i d'aquí ve que mereixin un tractament singular. És el cas de l'animer –persona que col·lecta per les ànimes del purgatori–, altrament dit baciner, captador o aplegador, segons el descriguin les diverses consuetes diocesanes que hem vist. Tot i que aquests càrrecs poguessin ser lleugerament distints en la seva funcionalitat, en una parròquia petita solien confondre's. A la parròquia de Calafell, per exemple, hom determinava que, per a no perdre les almoines de les funcions religioses o evitar els escàpols o negligències de l'aplegador, per aquestes feines hi venien obligats els prohoms o jurats vells en primer lloc i, faltant aquests, els qui s'asseien al banc dels dits prohoms, i en el supòsit d'aquesta nova falta, la responsabilitat derivava en la resta de membres del consell o persones equivalents. Calia captar a totes les misses de festa i en els serveis funeraris. Una vegada aplegades les almoines s'havien de lliurar al rector. Un sistema semblant es feia a d'altres parròquies diocesanes i el costum ha pervingut fins pràcticament l'actualitat, com és el cas de la parroquial de Vila-rodona. Les funcions de l'animer també podien ésser exercides per una persona delegada, segons la singularitat de la parròquia, com veiem en l'exemple de Vilaplana: aquí era la dona del sagristà de la confraria qui s'encarregava d'anar al forn comú per acceptar en el moment de la cuita. El clavari i el sagristà també eren encarregats de captar diversos fruits, com són el blat, els fesols, el vi, les avellanes i la cera, durant el temps de la collita. A d'altres parròquies diocesanes era una noia la que anava per les cases del poble recollint els diners en una panereta. En determinades festes litúrgiques els escolans també captaven per les ànimes del purgatori, però aleshores els beneficis se'ls quedava directament la parròquia. Algunes consuetuds parlen d'una recompensa del rector al captador –sovint extensiva a regidors i escolans–, per la feina realitzada, consistent en un dinar o refresc a celebrar el dia dels morts. Per animer es conceixia igualment el moble que guardava les ofrenes del pa de les ànimes, dipositat en un lloc del forn comú i que descriurem més endavant.

Hem vist com el manteniment econòmic de les confraries es feia mitjançant les quotes anuals dineràries o extraordinàries i en espècies. Pel que fa als productes en espècies era necessari reconvertir-los en moneda i per això calia encantar-los. No tenim referències de la venda dels productes abans dits –el gra, el vi, els fruits secs o els llegums–, sinó només del pa. És de suposar que tots aquells productes devien ser venuts a la botiga o bé utilitzats com a moneda de canvi en paga dels serveis religiosos, però només es tracta d'una suposició, en tot cas podem avalar la hipòtesi a través de la consideració d'aquests productes com de fàcil conservació, i també amb l'exemple documental de la parròquia de Tarrés, on els feligresos aportaven vi al cup de l'abadia a canvi d'una absolta per als fidels difunts dels donadors. El pa, en canvi, té un temps molt més breu de caducitat i és de major consum, i per això és l'únic

producte que veiem encantar regularment. El costum era gairebé general a tots els pobles on hi havia establerta una confraria de les ànimes. La parroquial de sant Martí del Morell ho constata, tal i com llegim en una visita pastoral de 1734, en la qual s'instava el rector i regidors que vigilessin el comportament del costum i continuessin la pia devoció. Aquest pa, en alguns llocs dit dels morts, s'encantava a la porta de l'església, tots els diumenges després de la missa major. El pa rebut d'almoïna i que havia estat cuït durant la setmana precedent, s'anava dipositant en un armari –el dit animer– que la confraria tenia en el forn de la vila sota pany i clau –guardada gelosament pel sagristà o encarregat de la confraria– i d'aquí el recollien quan ho consideraven convenient i se'l guardaven a casa, fins el moment d'encantar-lo públicament.

Tots aquests beneficis econòmics havien de registrar-se en els corresponents llibres administratius de la confraria, donant-ne comptes en el canvi de junta propera i a la inspecció de la visita pastoral. Quan es venia el pa mitjançant l'encant, per exemple, sagristà i comprador havien de declarar els guanys al clavari, de manera que no hi pogués haver possibilitat d'engany. En el cas de tenir avenços, calia dipositar-los en una caixeta dins l'església, construïda generalment amb tres panys i tres claus i sota la custòdia col·legiada del rector, del batlle i del regidor degà, i no es podia disposar dels guanys sense l'autorització prèvia de la majoria de confreres.

El destí d'aquestes almoïnes anaven a sufragar exclusivament els serveis litúrgics, llevat que un superàvit o derrama especial-les pogués derivar a la construcció de retaules, imatges, símbols, instruments o objectes determinats de culte amb el consegüent augment de prestigi de la confraria –en competència sovint amb d'altres de la parròquia– i de la religiositat local. Gairebé tots els textos de visita pastoral del darrer quart del segle XVIII parlen d'un repartiment equitatiu dels diners del bací de les ànimes en la celebració d'aniversaris i de misses de sufragi. En determinades ordinacions, com les de Vilaplana, es fa constar la cessió a la confraria de diners captats en el novenari d'ànimes: aquest romanent seria el que amb el temps acabaria formant un capital amb el qual poder realitzar obres majors.

Tenim notícia de l'agermanament entre confraries i esglésies de l'arxidiòcesi de Tarragona amb d'altres d'hispanes o romanes. La finalitat d'aquestes unions era la de donar major divulgació popular a certes advocacions universals o de contribuir al seu reforçament interterritorial, així com el manteniment de capellanies econòmicament pròsperes i influents. En aquest sentit, un document del 4 de febrer de 1724 ens dóna notícia de la unió espiritual i caritativa entre la germandat i confraria de les ànimes del purgatori de Reus amb la congregació de la Mare de Déu dels Socors, de la ciutat de Sevilla, establerta en el monestir del patriarca sant Benet extramurs. D'acord amb els protocols establerts sabem que les finalitats de la confraria hispalense eren les habituals d'una entitat d'auxili i sufragi, però en aquest cas concret lligades a una capellania perpètua, i amb un nombre de misses anuals que superava les dues-centes mil, ja que eren més de cent mil els confreres i cada un d'ells tenia l'obligació de fer-ne dir dues l'any. Es tractava d'un rol de gran atractiu per als fidels, ja que hom n'oferia dues i a canvi en rebia el benefici de dues-cent mil, pel cap baix. En aquest document es fa constar que el nombre de sufragis encara podria augmentar amb la inscripció dels reusencs a aquesta interessant germandat hispalense, tal i com ja havien fet d'altres fidels d'Andalusia, Extremadura, la Sierra –segurament es refereix a Sierra Morena– i Castella.

Hom subratllava que el benefici d'aquest servei no era únicament per als morts, sinó també per als vius, que n'obtenien tresors espirituals a canvi del poc preu de dues simples misses; s'advertia, igualment, que la negligència d'aquesta obligació no entranyava pecat venial o mortal, però si la pèrdua del benefici de les misses que els altres confreres feien dir. L'obligació de fer dir –o dir– les misses era només en vida del dotador, però hom seguia participant del sufragi una vegada mort i caigut en el purgatori. En un darrer paràgraf es recordava que a l'esmentada confraria i germandat era possible d'inscriure-hi un difunt, sempre que una persona viva atengués el manteneiment econòmic dels seus auxiliis espiritu- als.

Es tracta d'un model de relacions interdiocesanes únic –almenys que nosaltres conequem–, tot i que sistemes semblants ja es practicaven a l'arxidiòcesi de Tarragona i a d'altres diòcesis europees, creant la figura del clergue especialitzat en la cura d'ànimes. I'agermanament d'interessos entre ciutats com Sevilla i Reus pensem que no era casual, sinó que obeïa al potencial demogràfic i econòmic d'ambdues ciutats en el segle XVIII, la qual cosa podria facilitar o augmentar aquestes preocupacions. Tampoc sembla casual que a Sevilla, per aquella mateixa època, existís el carrer dels Catalans: no cal sinó recordar la importància vitivinícola del Camp de Tarragona en aquell segle i el pes econòmic del port de Sevilla en el comerç transatlàntic d'aiguadents a la fi de l'Antic Règim.

A partir de la integració, per grat o per força, dels feligresos a una confraria, hom no solament podia atendre els serveis per als quals havia estat creada, sinó també el seu prestigi i la seva projecció arreu, de tot el qual no en seria aliena la representació iconogràfica. En la cúspide d'aquest art hi trobaríem els retaules, i més avall els purgatoris, imatges o objectes de culte especial, etc. Inicialment bastava amb un simple altar a l'església, posat sota l'advocació singular o bé compartint-la amb un altre sant o divinitat, però a mesura que les disponibilitats econòmiques ho permetessin, l'altar s'aniria guarnint: de vegades amb una simple bandera, un quadre, un escapulari posat en mans d'una determinada marededéu; en d'altres amb un retaule fet construir per obrers locals o bé per artistes de prestigi reconegut. Les imatges, ensems el catecisme i els sermons, ajudaven a centrar el devocionari religiós dels fidels, molt especialment a partir dels canons tridentins. Els progressos de la Reforma catòlica a Europa poden seguir-se, precisament, a través de la implantació d'aquest devocionari religiós. En aquest sentit i per l'arxidiòcesi de Tarragona, el segle XVIII va ser clar: el culte al SS. Sagrament, el Rosari, les Ànimes del Purgatori i a Sant Josep, empès en el segle anterior, adquiriren durant la Il·lustració una projecció màxima, com veiem a través de la creació de confraries i de la construcció de retaules. Una cronologia d'implantació que s'encaixa amb tot allò que ja s'ha estudiat per diòcesis de França i d'Itàlia, per exemple.

El moment, econòmicament saludable de bona part del segle XVIII, afavoreix la despesa extraordinària que signifiquen algunes d'aquestes construccions –un 59% de les parròquies diocesanes es trobaven immerses en obres majors–. Hem vist ja com algunes confraries parlaven d'avenços, els quals podrien ser un primer pas per a considerar la seva inversió en iconografia pròpia.

Ens resulta difícil establir el nombre de retaules de factura estrictament dedicada a les ànimes del purgatori existents durant l'època del barroc a l'arxidiòcesi de Tarragona, ja que la documentació sovint només parla d'altars, sense explicar-ne la decoració; dificultat que s'agreuja quan hem comprovat que alguns d'aquests altars tenien, amb posterioritat a la data d'imposició general de l'advocació catòlica a les parròquies, un altre nom –és el mateix cas que ja hem comentat referint-nos a les confraries–. A l'església de Perafort, per citar un exemple, rep el nom de les ànimes del purgatori l'altar del Roser, ornamentat amb un retaule on a més de la titular, hi havia les icones de Santa Llúcia i de Sant Sebastià, però sense cap signe extern gràfic de l'advocació nominada.

Efectivament, consultades les actes de visita pastoral del segle XVIII, el bisbe enumera les advocacions de la parròquia a través dels altars –òbviament es tracta d'una relació d'altars, no d'inventaris artístics–. De les 782 actes d'inspecció diocesana que hem llegit –corresponents al 72'5% del conjunt de pobles o llocs de l'arxidiòcesi–, l'altar de les ànimes del purgatori apareix citat en 61 punts concrets, i representa el 5'51 de les variables advocacionals. En el barem santoral aquesta se situa en el tercer lloc, després de la devoció a la mare de Déu del Roser i a la del Sant Crist. En una distribució per grups de les advocacions religioses, la dels sants ocuparien el 44'80%; les marianes el 24'29%; les cristològiques el 15'80; de les santes el 8'94%; de les ànimes el 5'51% i d'altres –Sants Reis, la Trinitat, etc.– el 0'63%. Els percentatges no difereixen d'altres exemples catalans, hispans o europeus que han estat estudiats.

Mitjançant la documentació complementària a les visites pastorals, podem esbrinar com

eren, finalment, aquestes capelles o altars posats sota la denominació de les ànimes del purgatori.

En la majoria dels casos que hem pogut constatar l'altar era ornamentat amb una pintura a l'oli, de mides variables, on es representaven les ànimes sofrent dins d'un purgatori envoltat de flames; aquestes ànimes es visualitzaven en cossos nus expressant un sofriment extrem. El desenvolupament pictòric de la iconografia solia agrupar-se en una estructura piramidal, al cap de munt de la qual apareixeria una Mare de Déu, posada sota l'advocació carmelitana, o bé la Trinitat; també podien aparèixer algunes representacions de sants de l'orde protectora o bé ornaments arquitectònics clàssics, etc.

A l'arxidiòcesi de Tarragona es conserven alguns retaules d'ànimes corresponents al segle XVIII, a través dels quals podem entrar en el detall gràfic dels seus elements arquitectònics i figuratius més remarcables. Podem avançar, tot i que encara ho tenim en fase d'estudi, que els models iconogràfics coincideixen amb els resultats que Vovelle dona per la Provence, en el seu estudi sobre els segles XV-XX.

Un d'aquests models, obrat l'any 1745, correspon al de l'església de sant Martí de l'Aleixar, i s'ha conservat gairebé intacte llevat de les figures exemptes, i amb excepció de la Mare de Déu que coronava el conjunt, la qual no va ser fàcil d'arribar-hi en l'atac iconoclasta produït a l'inici de la Guerra Civil espanyola de 1936. En el cos central del retaule apareix un plafó amb una desena d'ànimes representades dins el purgatori, on s'hi debaten entre un mar de flames vives; la majoria són caps i d'altres, troncs de cossos d'on els surten braços que s'agiten dramàticament. A través d'alguns atributs –la tonsura, per exemple– hom identifica el càrrec que aquests personatges tingueren en vida. Per damunt de la representació de les ànimes es troba la figura de cos rodó de sant Miquel arcàngel i els relleus de la Trinitat, voltats de núvols. La imatge de l'esperit angèlic apareix representada sostenint amb la mà esquerra unes balances de pesar ànimes, i amb l'índex de la mà dreta assenyalant la figura exempta de la Mare de Déu amb el Nen Jesús en un braç i a l'altre l'escapulari de l'orde, que corona el conjunt, i a la qual és a qui els condemnats han d'adreçar-se per a l'alliberament de les seves penes. El conjunt del retaule apareix dividit en tres parts, mitjançant columnes estriades, i, amb anterioritat a 1936, era acompanyat per sengles imatges de santa Clara –a la part dreta– i de santa Caterina –a la part esquerra–. El conjunt arquitectònic fou encarregat pel rector de l'Aleixar Josep Martí i realitzat per Lluís Bonifàs, de Valls, l'any 1745, quan aleshores l'artista només comptava amb vint-i-quatre anys. El preu acordat per a la construcció fou de 300 lliures, més les despeses de transport i estatge a la vila durant el temps de muntatge. A través d'aquestes referències allò que volem subratllar és el poder econòmic de les confraries, que podien fer encàrrecs a artistes de prestigi, i a través de les seves obres patentar una influència social i religiosa força important.

En d'altres retaules, com el de sant Martí, d'Altafulla, construït l'any 1787, hi figuraven escenes del purgatori al qual, entre núvols, davallaven les figures de Jesús –a la dreta– i de sant Francesc de Paula –a l'esquerra– per a confortar les ànimes sofrents. En una fornícula central hi havia la Mare de Déu de l'Esperança, i als seus costats sant Esteve i sant Benet de Palerm.

La documentació d'aquest segle ens dona notícia sobre altres retaules, sense que n'haguem pogut però saber-ne detalls. L'any 1763 es beneïa el de la parròquia de Gratallops i en aquesta mateixa comarca del Priorat d'Escaladei, sabem que a Torroja també n'hi havia un, de fusta daurada i pintada, d'estil plateresc. No és ara el cas de fer-ne relació prolixa.

Les capelles d'aquesta advocació avui han perdut bona part del seu dramatisme visual i fins i tot moral, bé perquè ja no s'invoquen amb una predicació especialment aterridora o bé perquè molts altres elements materials, com són banderes, penons, cranis, túbies, han estat retirats de l'escenografia i funcionalitat pedagògica. És la mentalitat la que ha evolucionat i que s'ha fet més racional i crítica. A més, cal tenir present que, des de la invenció de l'electricitat, els temples resten suficientment il·luminats, sense el tenebrisme produït pels ciris o llànties que caracteritzaven èpoques anteriors. En aquest sentit força gent recorda el

pànic que les capelles de les ànimes provocaven en els individus, a causa de l'escenografia mortuòria.

Tard o d'hora l'abstracció de les idees ha de concretar-se en imatges i representacions, de manera que allò imaginat pugui plasmar-se físicament. La iconografia ajudava a fixar, precisament, aquests horrors: les penes de les ànimes traspassades al purgatori. Convenia, en primer lloc, situar l'indret, mostrar els camins o patiments d'accés, expressar els dolors de la carn que no crema i de l'ànima que pateix, per acabar ensenyant als vius la manera d'intercedir pels morts, així com d'endreçar els propis comportaments i creences.

Ultra les possibles imatges gràfiques que hom pogués divulgar mitjançant estampes o robes i papers pintats per a les cases particulars o per els fossars, i més enllà dels mateixos altars d'ànimes amb iconografia peculiar, l'Església solia exposar una escenografia més o menys unificada en els elements parlants durant el novenari d'ànimes, mitjançant els anomenats draps mortuoris i purgatoris.

A diverses parròquies ens han parlat d'un teló per cobrir un altar –generalment el major–, desplegat durant els dies de celebració del novenari d'ànimes, i en el qual es representaven diversitat d'imatges macabres –de vegades seriades, en la llegenda pedagògica explicativa–, estratègicament il·luminades amb llànties vermelles per tal de facilitar o provocar el sentiment favorable dels fidels. Un d'aquests decorats de factura barroca ha estat descrit per Jaume Agudé respecte a la parròquia de sant Pere de Vilabella, on l'esmentat teló mortuori era rematat per la figura del Pare Etern en l'acció d'acollir les ànimes que ja havien purgat les seves faltes. Òbviament aquest era un recurs teatral que utilitzaven, bàsicament, les esglésies pobres o que no disposessin d'altar amb retaule específic sobre l'advocació de les ànimes, i en aquest sentit vindrien a suplir les seves funcions animistes.

Cobrir els retaules o vitralls amb draps negres –o blancs si es tractava del sagrari– era també un signe de mort i tristesa aplicat als altars després del diumenge de passió, i fins el dissabte de glòria, en què tornaven a llevar-se els draps. Tot aquest ritualisme arrela en el poble amb tal força que l'acaba imitant i adaptant en els seus usos i costums exequials. Per exemple, les parets de la cambra mortuòria eren endolades amb draps negres –almenys durant l'any del plor– i els mobles i miralls de la casa coberts amb draperia blanca; també en el balcó o finestra principal de la casa hom hi col·locava un crespó o senyal distintiu de dol particular. Aquest costum és esmentat per la ciutat de Reus, on finalment fou prohibit per una disposició municipal. Es tractava de mantenir viu el record del finat i de fer-ne participar igualment la comunitat –d'ací el color negre–, però també evitar que les ànimes es miressin en els miralls, i per això eren colgats amb llençols blancs. La superstició que les ànimes podien o no reflectir-se en els espills o bé transformar en calavera el rostre de les dones que s'hi mirassin era prou estesa i encara hem trobat exemples vius a l'arxidiòcesi, a les acaballes del segle XX.

L'altre dels decorats propis del novenari d'ànimes era l'artefacte del purgatori. Es tractava d'un cadafal molt elaborat artísticament, amb tot un seguit d'elements i atributs referents a la mort i al lloc físic on les ànimes purguen els seus pecats, i monumental, com una construcció arquitectònica del lloc imaginat per l'Església. Algunes de les descripcions que ens han arribat o que hem pogut reconstruir a partir de les informacions orals, ens els detallen com una caixa coberta de draperia negra i amb papers fins enganxats, representant flames que simulaven ser ànimes; o bé amb imatges marianes o de sants, amb creus o escapularis, calaveres i tibies, esquelets, escenes de trobades entre vius i morts, etc. Tot això il·luminat amb brandons o xinxetes de color roig, i freqüentment encensats. Hom podia col·locar aquest purgatori al peu de les grades de l'altar o bé en la capella pròpia de les ànimes o de l'advocació protectora de la confraria, com un vertader cadafal, però en algunes esglésies aquesta teatralitat podia adquirir major realisme imaginatiu penjant-lo del sostre: aleshores com una caixa enreixada i decorada igualment amb elements adients, dins la qual s'havien posat petites llànties enceses, que simularien les ànimes dels condemnats dins d'una presó física –mantes vegades els sermonaris parlen d'aquesta presó física de l'ànima–. Hom podia fer davallar o alçar a gust el purgatori mitjançant l'articulació de cordes, que el farien lliscar

des de la volta del temple i fins a restar a mig aire de la nau suspesa. L'escenografia havia d'impactar profundament els fidels, molt especialment i com ja hem fet notar, en èpoques en què la lluminària nocturna es reduïa a la combustió d'espelmes, torxes o altres sistemes similars.

Notícia de purgatoris en tenim diverses, a l'arxidiòcesi de Tarragona, totes elles però, documentades entre mitjan segle XVIII i inici del segle XIX. A la confraria de les ànimes de l'església de sant Miquel del Pla, de Tarragona, pels volts de l'any 1751, l'autoritat eclesiàstica li concedia permís per a foradar la volta del temple per tal de plantar-hi un purgatori. A l'església vella de Mont-roig, l'any 1800, hom encarregava a Joan Bonet de Tarragona la construcció d'un d'aquests artefactes, a expeses de les almoines dels fidels devots.

Algunes peces de roba, per la seva simbologia religiosa, una vegada posades en contacte amb la persona, podien transformar-la o la immunitzaven contra determinats perills. L'hàbit d'un orde religiós, per exemple, equivalia a anar nu a la tomba i al judici final, intentant d'aquesta manera afavorir la sentència; les cintes, mantells o vestits d'una marededú facilitaven el part a les dones, o els llevaven els perills. En aquesta línia, un dels amulets personals més famosos entre els catòlics foren els escapularis. Hom el definiria com la cinta que envolta el coll del portant i que deixa caure dos extrems o apèndixs sobre el pit i l'espatlla –recorda el pal·li, però a mida reduïda i més senzill–; sovint pren el color de l'orde que el patrocina i pot dur una o dues imatges impreses sobre tela, a manera de medalló. L'escapulari més popular és el dels carmelitans, ja que la tradició diu que el primer fou lliurat per la Mare de Déu a Simon Stock, general de l'orde del carmel, en el segle XII-XIII.

A l'arxidiòcesi de Tarragona hom també el coneixia com «vestit» o «protector» de la Mare de Déu, però el mot més freqüent per a nomenar-lo era i és el d'escapulari, com arreu de l'Europa catòlica.

Aquest amulet era subministrat a l'engròs per un orde religiós –carmelites, caputxins o servites, entre d'altres–, a la parròquia o comunitat que ho sol·licités, amb llicència al rector o consiliari per a què els beneís. El lliurament personal als fidels solia fer-se en un acte semilitúrgic i solemne, i normalment anava aparellat al ritual d'entrada dels fidels a una confraria determinada. De les darreries del segle XVIII tenim algunes notícies del lliurament d'aquests escapularis, per exemple, a la congregació dels Dolors de la parròquia de Mont-roig, per part dels servites. La descripció de la majoria d'aquests actes esdevé com un ritus cavalleresc, però de defensa personal espiritual, presidit pel general o prior d'un orde religiós.

A gairebé totes les esglésies de l'arxidiòcesi i durant el segle XVIII hi havia imatges de la mare de Déu del Carme, o d'altres advocacions marianes, que protegien singularment mitjançant un escapulari, que penjava de les seves mans o del coll de la imatge fins a davallar sobre una taula o altar, on els fidels podien tocar-lo o besar-lo, encomanar-se del perill de mort sobtada o bé ofrenar una criatura després del naixement, passant-li la cinta per sobre el cos.

Hom solia concedir indulgències a qui el portés o toqués, i se li assegurava la intercessió favorable de Maria a l'hora del judici final.

* * *

Ni la limitació d'espai ni els materials exposats permeten extreure'n valoracions generals respecte a l'advocació de les ànimes del purgatori a l'arxidiòcesi de Tarragona. Algunes coses sí quedaven clares i les volem subratllar: tots els elements d'aquesta advocació resten units per un encaixament finíssim, sustentant-se uns amb altres sense que cap pugui estudiar-se per separat, si volem entendre el veritable sentit i la transcendència de l'advocació; malgrat que aquesta advocació té arrels medievals, a l'arxidiòcesi es manifesta en tota la seva esplendor en el segle XVIII, per a decaure fins a pràcticament desaparèixer, a partir de la primera meitat del segle XX. La cronologia de l'ascensió i davallament a l'arxidiòcesi és, amb les dades que fins ara hem aplegat, coincident amb les realitats coetànies de la majoria de diòcesi franceses

i italianes estudiades. Resta peraprofundir i quantificar molts dels apartats que ara només hem mostrat suscitantment, i sobretot, falta entrar en nous capítols, com són: a) la celebració festiva del mes de novembre, amb tot un seguit d'anàlisis sobre consuetuds parroquials –de les quals en coneixem divuit a l'arxidiòcesi de Tarragona–, la litúrgia i paralitúrgia, els sermonaris, les processons, els planys, els goigs o el folklore, etc.; b) respecte als beneficis, les indulgències o la mateixa creença en el purgatori, del qual ens en parlen per igual fidels i eclesiàstics; c) també és necessari quantificar l'estructura econòmica d'aquesta advocació, especialment en tot allò que fa referència a les deixes testamentàries: d'una mostra de 1331 testaments del segle XVIII analitzats i corresponents a 20 parròquies diocesanes, en el 100% trobem deixes importants a l'església parroquial, bé fos en forma de misses, d'aniversaris, de fundacions o bé de trentenaris, sempre amb l'exclusiva finalitat de salvar l'ànima del legatari; d) el reflex onomàstic, per veure la influència que aquesta advocació ha tingut en els noms de lloc o en l'antroponímia –que és una manera distinta de veure com és d'influent una idea o concepte en la població–, etc.

Aquest tema no ha estat mai tractat històricament, a l'arxidiòcesi de Tarragona, almenys des del punt de vista global, i la majoria d'informacions que utilitzem són inèdites, procedents de l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona. Tractant-se d'una comunicació, hem prescindit de qualque anotació documental i bibliogràfica, que reservem per a la redacció final d'aquest treball.